

ÇEVRE BARIŞINA ETİKSEL BİR YAKLAŞIM

Őafak KAYPAK*

AN ETHICAL APPROACH TO ENVIRONMENTAL PEACE

Öz

Günümüzde savaşlar ve çevre sorunlarının yarattığı yıkım çok önemli hale gelmiş ve bütün dünyayı yok edecek noktaya ulaşmıştır. Dünyamızın yaşanılır bir hale gelmesi için, her şeyden fazla barışa gereksinim vardır. Bu yüzden, barış çeşitleri artmaktadır; toplumsal barış, iç barış, çalışma barışı, dünya barışı derken son yıllarda da çevre barışından söz edilmektedir. Barıştan yoksunluğun çevre açısından maliyeti oldukça yüksektir. Adeta bütün canlıları olumsuz etkileyen ve bütün dünyayı ilgilendiren bir savaşa dönüşmektedir. Çevre sorunlarına çözüm bulma girişimleri, “çevre barışı” adında yeni bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Sorun çok boyutlu ve ortak olduğu için çözüm arayışlarının, çevre barışının da çok boyutlu ve dünyanın ortak sorunu olarak algılanmasıyla çözülebileceği düşünülmelidir. Bu çalışmada “çevre barışı” irdelenerek, çevre barışını algılamaya yönelik etiksel yaklaşımlar incelenmektedir. Bu bağlamda, çevre barışının ulusal ve uluslararası platformda gelişimiyle ilgili bir takım öneri ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Barış, Çevre Sorunları, Çevre Barışı, Etiksel Yaklaşım.

Abstract

In today’s world, the destruction caused by wars and environmental problems are critical and can be considered as a threat for the future of the world. In order for the world to become a living space for us, it needs peace more than anything. For that reason, the types of peace are increasing in the form of social peace, domestic peace, labor peace, and world peace. We have even started talking about environmental peace recently. Lack of peace costs too much for the environment. Lack of peace turns into a war that effecting all living things negatively and concerning the whole world. Initiatives for solving enviromental problems have brought a new approach called “environmental peace”. Because of multi-dimensional and common problem, environmental peace should be thought as multi-dimensional and a mutual problem of the world. This study analyzes “envionmental peace” and investigates ethical approaches toward

* Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü,
skaypak@gmail.com

understanding it. In this context, evaluations and suggestions on development of environmental peace at national and international platform are presented.

Keywords: Peace, Environmental Problems, Environmental Peace, Ethical Approach.

1. Giriş

Son yıllarda, doğal yaşam ve insan yaşamı için olumsuz etkisi giderek artış gösteren çevre sorunları, ülkelerin gündem maddeleri içinde üst sıralarda yer bulmaya başlamıştır. Bunun nedeni, çevre sorunlarının sınır tanımaksızın insan hayatını her yerde tehdit etmeye başlaması ve sağlıklı bir yaşam için toplumsal barışı yok eder duruma gelmiş olmasıdır. Dünyada olan iklim değişiklikleri, sıcaklıkların artması, buzulların erimesi, fırtınalar ve doğal bitki örtüsünün değişim göstermesi uluslararası alanda birçok ülkenin beraber hareket etmesini sağlamış, çevreyi tehdit eden bu tarz durumlar, ulusal ve uluslararası tekil sorun olarak sayılmaktan çok, bütün dünyaya yayılan çoğul sorunlar olarak kabul edilmiştir.

Dünya'nın herhangi bir yerindeki çevresel tahribat tüm insanlığı etkilemektedir. En önemli çevre sorununun "çevre ile savaş" olduğu ortaya çıkmıştır. Farkında olunmadan yapılan bu savaşa, doğa terörü ve gerçek savaşlar neden olmaktadır. Rekabet ve düşmanlık üzerine kurulu bir dünya düzeni, uzun süreli, kalıcı bir barışa kavuşmayı engellemektedir. Nasıl ki, bir canlının suya, ışığa ve havaya gereksinimi varsa; insanın da her dönemde barışa gereksinimi vardır. Barışsızlık, sadece çevreyi değil, aynı zamanda yeryüzündeki tüm yaşamsal süreçleri de tehdit ettiği için; yerel, ulusal ve küresel ölçekte barışın korunması gereği ön plana çıkmaktadır. Sorunların büyüklüğü, işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Uluslararası kuruluşlar ve dünya kamuoyu, insanlığın ortak varlığı olan çevresel değerlerin zarar görmesini önlemek amacıyla biraraya gelmeye çalışmaktadır. Artık çok geç olmadan çevre ile barış yapılması gerektiği ve bu barışın ne şekilde yapılacağı tartışılmaktadır.

En çok kullandığımız kavramlardan biri olan barışın "her kapıyı açan anahtar" olduğu düşüncesi, etik olarak yaşamın her alanında onsuz hiçbir şeyin yapılamayacağı; barışın insanları birbirine yaklaştırdığı ve ayrılıkları giderdiğini ifade etmektedir. Ama, bu düşünce, dünya genelinde henüz tam anlamıyla işlerlik kazanabilmiş değildir. Çünkü, barış tek taraflı değil, iki taraflı bir olgu olarak hayata geçer. Dolayısı ile yerel, ulusal ve küresel açıdan, tüm dünya genelinde önemli bir sorun

olan barış, sadece “silahlı çatışmalar, gerginlikler ve savaş içinde olmamak” biçiminde değerlendirilmemeli; barışın yaşamı devam ettirecek olumlu toplumsal, kültürel, çevresel ve etik koşullarla birlikte sağlanabileceği unutulmamalıdır.

Çalışmanın temel çıkış noktası, çevrenin dünyada insana ve doğaya yönelik savaş sürecinden doğrudan ve dolaylı olarak etkilendiği ve çevrenin sürdürülebilirliğinin tartışmalı hale gelebildiğidir. O yüzden, barışın yolu evre ile keşişmekte; barışın olması çevreyi de korumaktadır. Bu doğrutuda, çalışmanın amacı, evre barışının sağlanmasını etiksel yaklaşımla irdelemek ve olası barış ortamını ortaya koymaktır. Çalışma; üç bölümden oluşmaktadır. nce, barış ve evre barışı kavramları açıklanmakta ve buna ilişkin teorik altyapı ve gelişim verilmektedir. Daha sonra evre barışının önemi ve barış gereğini doğuran nedenler üzerinde durulmakta ve barışsızlığın nasıl bir sorun yumağı oluşturduğu; toplumsal ve küresel anlamda evre barışını nasıl tehdit ettiği, ulusal ve uluslararası örneklerle aktarılmaktadır. Sonuçta genel bir değerlendirme yapılarak bir takım öneriler sunulmaktadır.

2. evre Barışı

2.1. Barış ve Niteliği

Barış; barışma içi diye tanımlanır kısaca; eski dille sulh olarak karşılık bulur. Barışmak; bir kavgadan, ksknlkten, bir sorundan sonraki sknet halidir. Barış hali, savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki sürec, ateşkes hali diye tanımlanır (TDK, 2011). Barışın tam karşıtı olarak görülen bir kavram olan *savaş*; kişiilerin, toplumsal sınıfların, ya da devletlerin ekonomik veya siyasi amaçlarla giriştikleri silahlı çatışma, harp, cenk olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2011). Günümüzde, savaş kavramı biraz daha yumuşamış, mücadele etme, kavga etme veya uğraş verme içeriklerine bürünmüştür. Herhangi bir amaca erişmeye uğraşan veya bir güce karşı koymaya çalışanlara da “savaşçı” onların yaptıkları işe de savaş dendiği olmaktadır. Ancak, yine de bu tür eylemler, mücadele etme içeriğine daha uygun görünmektedir.

Toplumda barış genelde savaşa bağlı algılanmaktadır. Barış denince, silahlı mücadelenin son bulduğu bir ortam; barış mücadelesi de, silahlı çatışmaya son vermek için gösterilen çaba olarak anlaşılır. Barış, savaşın, ya da tersinden savaş barışın karşıtı olarak görülür. Barışa taraf olma, savaşa karşı olmadır. Barış soyut ve olumlu içerikli bir olgu iken, savaş

somut ve olumsuz içeriklidir; belli bir düşmanı veya zararlı bir şeyi ortadan kaldırmak, yok etmek amacıyla girişilen aktif bir mücadeledir. Taraflar arasında anlaşmazlık ortaya çıkıp çözüm bulunmazsa, savaş başlar ve uğruna savaşılan şey ortadan kalkınca veya karşı taraf yenilgiyi kabul edince savaş biter. Her savaşın bir galibi, bir de mağlûbu vardır. Bir anlaşmazlığın çözümü ve savaşın son bulması kısmi bir barıştır (Kaypak, 2008a:168). Savaş ihtimaline karşı hazırlıklı olabilmek için *savunma* halinde kalınır; olası bir savaş için kaynak ayrılır.

Bir Etik ve Siyaset Bilimi terimi olan barış, yakın zamanlara kadar insan yaşamının en yüce toplumsal bir değer olduğu anlayışına dayanmıştır. Tolstoy, Gandhi ve Atatürk barışı bir yaşam felsefesi düzeyine yükseltmişlerdir. O yüzden, barış kavramını sadece savaş ve çatışmaya özgülemek, barışın gerçek anlamının kavranması açısından eksik bir yaklaşımdır. Barışı *dar anlamda*, savaş koşullarından, çatışmalardan uzakta olmak biçiminde algılayanlar olduğu gibi; *geniş anlamda*, gerçek bir barışın, bir bütün olduğu ve silahlı çatışmalardan uzak kalmanın ötesinde, ancak yeterli ölçüde gelir, istihdam, eğitim, sağlık, beslenme, kültür ve çevre koşullarının varlığıyla sağlanabileceği görüşünde olanlar da vardır (Keleş, 2003).

Barışı, hiç sorun yaşamamak, savaş yapmamak, sessiz ve duyarsız kalmak gibi, hiçbir şeyin yapılmadığı bir yaşam biçimi olarak anlamamak gerekir. Barışı kendi başına bir kavram olarak değil, siyasal, hukuksal, bireysel, toplumsal, ekonomik, örgütsel, çevresel ve etiksel nitelikte bir kavram olarak algılamak gerekir. Toplumsal huzur ve barış yan yana kullanılan iki kavramdır. Barış ortamı, düşmanlığın olmadığı, kavgalardan, savaşlardan, silahlardan uzak, birlik, bütünlük ve dinginlik içinde olabilmektir. Karşılıklı uyum, anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan bir huzur ve mutluluk ortamıdır. Barışın olmadığı bir ortam ise, tam tersi kargaşa, gerginlik ve huzursuzluğun olduğu bir ortam demektir (Şentürk, 2008: 331). Gelecek endişesi ve yarınların nasıl geleceğini bilmemek, barışsız yaşam biçimlerinin ürünüdür. Barış; hak ve hukuka uygunluk, doğruluk denilen adalet ve insan onuruna saygı ile yan yana durur. Barış, iki karşıt güç arasında geçici süreler için kısa, orta ve uzun vadedeki çıkarların korunması amacıyla varılan bir uzlaşma ortamıdır. Bu uzlaşma çoğunlukla eşitsizler arasında ve güçlünün belirlediği koşullarda oluşturulan bir uzlaşma sayılır (Kongar, 2000). Barış için istenilen onun *onurlu* bir barış olmasıdır; hiç mücadele etmeden, sahip olduklarımızı vererek, onursuz yollardan sağladığımız barış düzgün bir barış sayılmaz. Barışa giden yol ahlaki açıdan amacına uygun bir yol olmalı ve *eşitlik* ilkeleri üzerine kurulmalıdır. Barış, bireysel, kurumsal, toplumsal, ülkesel

ve çevresel olarak karşımıza çıkar. Bireysel açıdan kendisi ile barışık olan kişi, ailesi, başkaları, ülkesi ve vresi ile de barışıktır. Bireylerin, kurumların ve toplumun barış ortamının oluşmasında sorumluluğu vardır. Bu da bizi kavramın ahlaki ve hukuki boyutlarının olduğu sonucuna ulaştırmaktadır (Kaypak, 2008a:169). Barış vicdanen hissedilmekte ve yaptırımlarla desteklenmektedir.

Barış içinde yaşamak insanoğlunun en eski özlemidir. Eskiden bugüne bütün *topyalar*, çatışmalardan uzak, güçlünün zayıfı ezmediği, insanların barış ve kardeşlik içinde, eşit ve mutlu yaşadığı, güzel ülkelerin hayali üstüne kurulmuşlardır. *Sürekli barış fikri*, insanlık tarihi kadar eskidir (Atreya 1952: 1-2). Geçmişten günümüze barış özlemi hep duyulmuş ama hiçbir zaman tam bir barış ortamı sağlanamamıştır. Savaştan hep nefret edilmiştir, ama insanlığın var oluşundan bu yana sürmektedir. Tarihin incelenmesi göstermektedir ki, insanlar ve toplumlar arasındaki uyumazlık, düşmanlık, çatışma ve savaşlar, barıştan daha fazla ağırlık taşımaktadır. Dünya çapında barıştan söz edilememesinin en temel gerekçesi, g gösterisi ve çatışmanın kendisidir. Her savaşın sonucunda bir kazanan, bir de kaybeden vardır. Ne var ki, yenen ve yenilen her iki tarafın da maddi ve manevi büyük kayıplar vermesi, savaş yapmanın anlamsızlığını ortaya koymaktadır. Bazı savaşlar yıllar boyu sürmektedir, bu durumda yıkım daha fazla olmaktadır. Savaş ve savaşın getirdiği koşullar ülke yöneticilerine dayatmalara, halkın ve bireylerin yaşamındaki olumsuzluklara, mutsuzluklara, yoksulluğa, adaletsizliğe, düşkünlüğe kaynaklık etmiştir (Tayfun, 2008:116-117). Barış, tarih içerisinde olduğu gibi, günümüzde de sürekli olarak gündemde olan bir olgu olarak, insanoğlunun varlığıyla beraber her zaman önemini korumuştur. Yaşanan her savaş, barışın gerçek anlam ve değerini ortaya koymaya katkıda bulunmuştur. Barışın değerini bilmek için, önce savaşı yaşamak ve ne olduğunu anlamak gerekmiştir. Zira kin, nefret, düşmanlık ve hoşgörüsüzlüğün sonucu olan savaşlar, soykırım, terör ve küresel felaketler gibi büyük sorunlarla gerçekten karşi karşiya kalınmasaydı, barış söz konusu olmazdı. Savaş ve çatışmalar yaşanıyor olmasaydı, belki insanlığın “barış günü” diye bir günü; “barış gücü” diye bir gücü de olmayacaktı (www.unicankara.org.tr, 2012). Barış yapmak yetmez, barışın korunması da gerekir. Barışı koruma, iki düşman g arasında ateşkesin bozulmamasıdır (Mendez, 1999: 399). Geçici barış çabuk bitmekte, kalıcı barış hayat boyu sürmekte ve sözde değil, sürekli ve sürdürülebilir gerçek barışı ifade etmektedir.

2.2. Çevre Barışı ve Niteliği

Çevre kısaca, tüm canlıların ortak yaşama alanlarını oluşturan hava, su ve toprak şeklinde ifade edilebilir. Çevre, bir canlının var olduğu ortam ve koşullardır. Canlıların hayat işlevlerini sürdürdüğü canlı ve cansız öğeler arasındaki kimyasal ve fiziksel işlevlerin dengede olduğu bir ortamdır. Bu anlamıyla çevre, bütün canlı varlıkların yaşamlarını sürdürdükleri, farklı şekillerde etkilendikleri ve etkiledikleri bir ortamdır (Keleş ve Hamamcı, 1997: 22). Çevre canlı varlıkların yaşamsal bağlarla bağlı oldukları mekândır.

Çevre sözcüğü günlük yaşamda en fazla kullandığımız kavramlardandır. Çünkü çevrenin sınırları esnektir. Bu sözcüğü kullanan kimse, çevreyi nasıl görüp algılıyorsa, o anlama gelebilmektedir. Örneğin, her insanın kendisine göre bir çevre anlayışı ve bir çevresi söz konusudur: aile çevresi, arkadaş çevresi, iş çevresi, nüfuz çevresi, kentsel çevre vb. Zira çevre kendi başına değil, bir şeye göre belirlenmekte ve kastedilen çevre de o şeyin dışındaki, o şeyi sınırlayan veya saran ortam olmaktadır. Öyleyse, çevre dendiğinde hangi çevreyi anlamak gerekir? Merkezde insanın yer aldığını düşünerek çevreyi; insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde belli bir süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamını oluşturan ortam ve koşullar diye tanımlayabiliriz (Keleş ve Hamamcı, 1997:22). Çevre geniş olarak, bireyin dışındaki her şey olarak tanımlanmaktadır artık. Canlı-cansız her şeyi kapsamakta; hem doğal ve yapay değerleri, hem de toplumsal ortamı içine almaktadır. Dünya genelinden bakılırsa, tek bir çevre söz konusudur: o da yaşadığımız dünyadır.

Çevre bütünleyici bir sistem oluşturmaktadır. Doğadaki canlı ve cansız varlıkların aralarında sistemli ilişkiler kurarak oluşturdukları bütüne *ekolojik sistem* denmektedir. Dünya en büyük ekosistem olarak, denizleri, ormanları, akarsuları, atmosferi ve toprağıyla tüm canlıların yuvasıdır. Kıtalarından okyanuslara, akarsulardan atmosfere, mikro-organizmalardan bitkiler âlemine ve insana kadar bütün canlı ve cansızlar arasında düzenli bir işleyiş ve bir denge vardır. Canlılar doğa düzenine uygun ve uyumlu bir biçimde yaşarlar. *Ekolojik denge*, ekolojik ilişkiler sürecinde, hem canlıların yaşamlarını, hem de cansız çevrelerin varlıklarını sürdürebildikleri durumu anlatır. Doğal ekoloji olarak değerlendirilebilen doğal yaşam içerisindeki canlılar, birbirine dayalı ve kendiliğinden dengeli kümeler halinde bulunurlar. Rüzgar, akarsu, iklim elemanları etkisiyle inorganik ve organik maddeler ayrışmakta, buna bağlı olarak *ekolojik döngüler* meydana gelmekte ve doğal süreçlerle de sürekli bir

madde alışverişi ve enerji akımı sağlanmaktadır. Doğada tüm canlı ve cansız varlıklar arasındaki karmaşık ilişkiler ve etkileşim ağı, yaşamsal düzeyde önemli olan duyarlı ve dinamik bir denge üzerine oturmuş bulunmaktadır. Canlıların kendileriyle ve fiziksel çevreleriyle ilişkileri, sağlıklı bir gelişmeye olanak veriyor ise, doğal denge sağlanmış demektir. Doğal yapı herhangi bir yerinde bozulsa, diğerleri de bundan etkilenir. Bu tür uyum gerektiren durumların sağlanamaması halinde, sistem yaşam koşullarını kaybedebilir, canlı yaşamında değişiklikler olur. Ekolojik sistemde meydana gelen bir değişme alışkanlıklarda, yaşam tarzlarındaki değişmeleri de beraberinde getirebilir. Sistemin olumsuz etkilenmesi, bir süre sonra doğal dengenin bozulmasına veya sistemin yok olmasına neden olabilir, başka sistemlere zincirleme etki yapabilir. Örneğin, herhangi bir yerde bitki örtüsünün tahribi, sadece bitki örtüsünün yok olmasına değil, topraktaki organik madde miktarının düşmesine, içindeki küçük canlıların yok olmasına, erozyona, iklimin değişmesine neden olabilir.

Çevre barışı veya başka bir ifade ile *çevre ile barış*, çevre değerlerine dikkat ederek çevre ile uyum içinde var olmak anlamına gelmektedir. Çevre ile barış, hem canlıları, hem de cansızları kapsayan bir barıştır. Yaşadığımız ortam olarak en yakın çevremizden başlamak üzere üzerinde bulunduğumuz dünya gezegeninin var olmasına yönelik bir barış hareketidir (Kaypak, 2008a:170). Birey ve toplumun yaşantısını etkileyen doğal ve yapay dış koşulların tümü birden çevreyi oluşturduğundan; çevre, barışa özlem duyulan ortamların başında gelir. Çevre, doğal bir dengeye sahip olduğu ve kendi içinde barışık olduğu için, normal olarak böyle bir sorunu yoktur. Bu barışı isteyen, yapan ve hatta bozan taraf insan tarafıdır. Bunu kendi için istemektedir ve bugünden yarına yönelik bir barış olarak ortaya çıkmakta ve sorumluluğu içinde taşımaktadır. Sorun yaşanırken, farkına varılan şeylerden biri onun sorumluluğunu hissetmektir. Çevre ile barış, onun sorumluluğunu hissetmekten geçer. Sorumlulukta asıl olan, geçmiş ve bugünde olup bitenlerin karşılık vericisi olmaktır; ama bugünden geleceğe dönük olarak gereken önlemleri almak güdüsü de vardır. Yaşanılan çevredeki sorumluluk, yatay ve dikey sorumluluk olarak görülmektedir. *Yatay sorumluluk*, bireyin çevre değerleri açısından taşıması gereken bugünkü sorumluluktur. *Dikey sorumluluk* ise, bugünkü kuşakların gelecek kuşaklara karşı yarınki sorumluluğudur (Keleş, 1993: 24).

Çevre açısından barış çoğu kez savaşın karşıtı olarak algılanmakta ise de, barış veya barışçıl varoluş, yalnızca savaşın yokluğu anlamına gelmez. Barış daha adil ve eşitlikçi; yoksulluktan, insani ve çevresel bozulmadan

uzak bir dünyaya ihtiyaç duyar. Çoğu kere savaşın olmadığı ortamlarda bile çevre ile barışa ulaşılmamış olduğunu gösteren görüntülerle karşılaşabilmektedir. Bunun nedenlerinden ilki, *çevre cehaletidir*. Çevrenin değerini bilmemek, bilgisizlik, ilgisizlik ve duyarsızlıktan kaynaklanmaktadır. Örneğin, yaşanan çevreye karşı saldırganca, hoyratça, insana yakışmayan davranışlar gösterilmektedir (Keleş, 2003). Kamusal alanlardaki araç ve eşyalar çizilip yırtılarak kötü ve hor kullanılabilir; yenilen ve içilen şeylerin kutuları, poşetleri veya paketleri ortalığa gelişigüzel atılarak pislik yuvalarına dönüştürülebilmektedir. Çevremize yaptığımız her türlü etkinin bize tepkilerle geri döndüğünü bilmemekten kaynaklanmaktadır. Bunun için doğanın dilini okumayı ve doğayı anlamayı içeren “ekolojik okuryazar olmak” gerektiği ifade edilmektedir (Kaypak, 2008b:345). Diğeri ise, *yoksulluktur*. Az gelişmiş ülkelerdeki açlık ve yoksulluk, çevrenin kötü kullanılmasının sorumlusu olabilmektedir. Aç, hasta, eğitim fırsatlarından yararlanamayan, evsiz barksız, geleceğine güvenle bakamayan işsiz yığınların çevreyle barış içinde yaşamakta olduklarından söz edilemez (Keleş, 2003). Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre, bugün 2 milyar 600 milyon insan sağlıksız koşullarda yaşamaktadır. Birleşmiş Milletler’in Dünya Kalkınma Raporları da bu gerçeği doğrulamakta, insanlığın karşı karşıya olduğu “gelecek sorunu”nu ortaya koymaktadır. 2000’li yıllarda, açlık, barınma, sağlıklı içme suyu temini gibi sorunlar halen en temel sorunlardır (Karaca, 2007).

Öte yandan, günümüzde, çevre; sağlık, bilgi, barış ve güvenlik gibi küresel bir kamu malı sayılmaktadır. Tüm toplumsal ihtiyaçları ilgilendiren “kamu” kavramı, dünya genelinde “ortak mallar” olarak öne çıkmaktadır. Hangi malın küresel kamu malı sayılacağı malın ortak kullanımda vardığı sınırlarla ilgilidir. Küresel kamu mallarının sınırları, belirli bir grup ülkeyi, bölgeyi değil, tüm ülkeleri, toplumları, bugünkü ve gelecekteki tüm nesilleri kapsamaktadır. Çevre, barış ve güvenliği destekleyici tüm faaliyetler bu mala katkıda bulunmaktadır (Kaul vd, 1999: 16). Çevrede savaşın yokluğunda ortaya çıkan etkiler “negatif” ve “pozitif” olarak ikiye ayrılmaktadır. *Negatif barışın*, daha çok savaş ve diğer temel itilafın yokluğu gibi dar bir anlamı vardır. *Pozitif barış* ise, sadece savaşın ve şiddetin yokluğu olarak değil, yapısal şiddetin yokluğu olarak geniş anlamda tanımlanır. Barış bu haliyle baskı, zulüm, eşitsizlik gibi kavramlara tamamen zıttır (Moller, 2004:4). Çevrede “barış içinde birlikte yaşama” ve geniş anlamda “istikrar” ima edilmektedir.

3. Çevre Barışı Gereğini Doğuran Nedenler

İnsanın sorunsuz, barış ve dostluğa dayalı ilişkiler içinde bulunması gereken muhataplarından birisi, hayatının kopmaz bir parçası olarak etrafını kuşatan çevresidir. İnsan ve çevre olarak her iki tarafın barış süreci, her birisinin var olduğu andan itibaren başlar ve her birisinin hayatının son anına kadar uzanan bir süreklilik arz eder. İnsanın, ihtiyaçlarının çokluğuna paralel olarak birçok canlı-cansız varlığı etkilemesi veya onlardan etkilenmesi, doğal olarak toplum ve doğayla birçok yönden ilişkiler içinde bulunmasını gerekli kılmıştır. İnsan dünyada var olduğundan beri varlık mücadelesi içindedir. Var olma mücadelesini doğaya karşı bir savaşa dönüştürmüş, doğa ile çatışmış, hatta -kendini doğadaki en değerli varlık olarak gördüğü için- daha ileri gidip sürekli olarak doğayı yenmeye uğraşmıştır (Keleş ve Hamamcı, 1997: 35). Doğa ile savaş insanın varlığını devam ettirmek için bir yaşam mücadelesidir diye düşünenler olabilir. Ama, savaş sözcüğü tam olarak bunu karşılamaz. Hayvanlar karınlarını doyurmak için bu mücadeleye girişirken, insanlar zevk, ele geçirmek veya üstünlük kurmak için savaş yapmaktadırlar. Başlangıçta doğada hayatta kalma amacına odaklanan mücadele, zamanla toprak üzerinde hâkimiyet kurmak gerekçesiyle diğer insanlara da yönelmiştir. Geniş kitlelerin katılımı ile tarihe yön veren savaflara dönüşmüş; kazanılan zaferler, yaşanan ve yaşatılan katliamların unutulmasına neden olmuştur.

Bir ilişkiler sistemi olan çevrenin bozulması ve sorunlaşması, genellikle insan kaynaklı etkilerle başlamıştır. Tarihsel gelişim süreci içinde insanın yaşadığı çevre ile olan ilişkilerine bakıldığında, çevre kaynaklarını kullanmadaki gittikçe artan sömürüsü görülebilir. İnsan yüzyıllar boyunca çevresinden yararlanmış, doğanın zenginliklerini ve sağladığı olanakları gelecek kaygısı duymadan işlemiştir. Doğadan öğrenen ve canlı doğanın bir parçası olan insan türü, yerleşik kültüre geçtikten sonra, giderek artan bilgi birikimine ve teknik açıdan ilerlemesine koşut olarak yaşadığı çevrede söz sahibi olmaya çalışmıştır (Ertürk, 1996:17). İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ hep insanın toplumsal gücünü, doğanın gücünün üstüne çıkardığı çağlar olmuştur. İnsan doğaya galip geldikçe, yaşadığı ortama ve kendi yazgısına egemen olmayı da başarmıştır. Özellikle 19. yüzyıl, bilimin ve teknolojinin hızla ilerlediği, insanın kendine güveninin arttığı, kendisini çevreyi denetleyebilen tek güç saydığı bir dönemdir. Galileo ve Newton gibi doğa bilimcilerden beri, bilimin temel hedefi doğaya egemen olmaktır. Bilim, hem teorik bilgi aracılığı ile insanı aydınlatacak ve onu doğadan bağımsız kılacaktır; hem de teknik aracılığı ile doğayı işleyerek, doğanın üstünde insan

egemenliğini sağlayacaktır. Bu gelişmelerin doğal sonucu olarak da, çevre-insan ilişkileri, çevreden yararlanmayı aşarak çevrenin olanaklarını sınırsızca kullanmaya dönüşmüştür. İnsan akli, geliştirdiği teknoloji gücü ile doğa üzerindeki etkisini arttırarak, doğayı kendi istemleri doğrultusunda değiştirme olanağına kavuşmuştur. Doğada üstünlük kurmaya yönelik bir arayış, insan ile insanın içinde yaşadığı çevresi arasında var olagelen uyumu bozmuştur. Bir bakıma ilkel insan ile çevresi arasındaki mevcut uyum, kendisinin yeterince güçlü olduğu kanısına vardığı zaman insan tarafından bozulmuştur (Keleş, Hamamcı, 1997: 37-39). İnsanların çevreye ilişkin sorumsuz davranışları, zaman içinde, değişik fiziksel, biyolojik, kimyasal vb. etkenlerin de eklenmesiyle birikerek sorun boyutlarına ulaşmıştır.

Çevre sorunu; canlı ve cansız varlıkların karşılıklı etkileşimleri sonucu oluşan ve sistemin işleyişini zorlaştıran ve çalışamaz duruma sokan düzensizlik halidir (Şahin, 2004:432). Çevre sorunları, çevreyi oluşturan canlı ve cansız unsurlar üzerinde, insanın faaliyetlerine bağlı olarak ortaya çıkan ve yaşamı olumsuz yönde etkileyen, bozulmaların ve sorunların tümüdür. Çevre sorunları başkalarının faaliyetleri sonucu oluşan, istenmeyen veya zarara neden olan değişimler biçiminde algılandığına göre, bir çeşit *dış etki*, yani *dışsallık* olarak da adlandırılabilir. Doğanın temel fiziksel unsurları olan hava, toprak ve su üzerinde zararlı etkilerin oluşmasıyla ortaya çıkan ve canlıların hayati faaliyetlerini olumsuz şekillerde etkileyen kirliliklerin tümü *çevre kirliliğini* meydana getirmektedir. Çevre kirliliği, bir kirlilik hali; doğanın kendini temizleme gücünün üstünde olan yüklerin çevrede meydana getirdiği birikimlerdir. Yaşamımızı sürdürdüğümüz çevre içinde, çevre sorunları birdenbire oluşmamış; önce azar hissedilen, sonra giderek yoğunlaşan ve gelecekteki yaşamları etkileyebilecek duruma gelen sorunlar ortaya çıkmıştır. Çevreyi oluşturan temel unsurlar hava, su ve toprakta çevreyle ilgili bir denge ve biyosferde karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır (Kaypak, 2008a:168). Doğal ve kendi oluşturduğu yapay çevrenin ortak kesişme noktasında yer alan insan, doğayı kirleten ve ekolojik dengeyi bozan başlıca etkidir. İnsanın çevresiyle oluşturduğu ilişkiler, doğal dengeyi meydana getiren zincirin sadece halkalarını değil, tümünü etkileyip ekolojik dengenin bozulmasına neden olmakta ve çevre sorunlarını oluşturmaktadır. Bu ortamlardan herhangi birinde meydana gelen kirlenme, diğerlerine de taşınmakta ve zararlı olabilmektedir. Yani kirlenme sınır tanımamakta, sadece çıktığı ve oluştuğu alanla kalmayıp kilometrelerce uzaktaki yaşamları da etkilemektedir.

Çevre sorunları, asıl olarak sanayileşmenin doğurduğu olumsuz sonuçlardan biridir. Özellikle Sanayi Devriminin “Sanayi Toplumu”nu ortaya çıkarması, birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Sanayi Devrimi’yle birlikte üretim unsuru olarak algılanmaya başlayan çevre, sanayileşme sürecinde çok yoğun biçimde üretime katılmıştır. Çevrenin bir üretim unsuru olarak görülüp bu şekilde kullanılması, başta kirlilik olmak üzere çeşitli çevre sorunlarına neden olmuştur (Görmez, 1997:12). Sadece kâra odaklı ekonomik kalkınma modelinin bir yansıması ve sonucu olarak, doğal varlıklar tükenmeye, kirlenmeye başlamıştır. Üretim ilişkileri, üretim araçlarının kullanımı ve mülkiyeti, sanayileşme, kentleşme, nüfus, göç, yoksulluk, barınma ve açlık çevre sorunlarını oluşturan ya da tetikleyen olgulardır. Özellikle 20. yüzyılda yaşanan teknolojik gelişmelerin sanayileşmeyi hızlandırması çevre sorunlarının da artmasına neden olmuştur. Çevre sorunları sürekli artış göstermesine karşın, çevreye verilen zararlar doğanın kendini yenileyebilme özelliği nedeniyle başlangıçta önemsenmemiş, çevrenin zamanla bu kirliliği yok edeceği düşünülmüştür. Normal koşullarda kendi kendini temizleme özelliği olan doğa, sonunda aşırı derecede kirlenmiş ve kendi gücünü aşan bu kirlenmeyi temizleyemez hale gelmiştir. Ayrıca, sorumlu kişi, kurum ve ülkeler tarafından da, sorun uzun bir süre zararsız gösterilmiş ya da göz ardı edilmiştir. Zaman içinde çevreye bırakılan kirliliğin nicel ve nitel olarak artması; cam, metal ve radyasyon gibi ayrıştırılmayacak olanların katılması ile çevre kendini yenileyebilme özelliğinin çok üstüne çıkmış ve hızla bozulmaya başlamıştır. Nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme ve hızlı teknolojik gelişmenin doğa üzerindeki baskısı had safhaya ulaşmış, yüzyılın sonuna doğru ise, toplumlar çevreleri ile olan ilişkilerinden kaynaklanan bir dizi sorunla karşı kalarak, sorunun ciddiyetinin ayırımına varmaya başlamışlardır.

Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde çevre sorunlarının ortaya çıkış biçimleri, nedenleri ve etkileri farklı olmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki çevre sorunlarını üretim teknolojisi ile tüketim belirlemektedir. Bu ülkeler, gelişme düzeyleri nedeniyle doğal kaynak talepleri arttığı için daha çok kaynak kullanıp çevrenin daha çok kirlenmesine neden olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde teknolojiden ve üretim-tüketim artışından doğan kirlenmeye *bolluk kirlenmesi* denmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise, *yoksulluk kirlenmesinden* söz edilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler, kısa vadede ekonomik büyüme ve kalkınma hedefine ulaşmak istemekte, bu nedenle önceliği çevreye değil, ekonomiye vermektedirler (Keleş ve Hamamcı, 1997:32). Nüfuslarını geçindirebilecek ekonomik kaynak yaratamayınca, çevrelerinde var olanları tüketmekte ve tükenenin yerine yenisi olanakların

yetersizliğinden dolayı konamamaktadır. Tahrip ettikleri bu yerler, zaman içinde kendi maddi ve manevi varlıklarını geliştirebilecekleri toplumsal, ekonomik ve kültürel koşullardan büyük ölçüde yoksun hale gelmektedir. Bu nedenle, kaynak sıkıntısı içinde bulunan ülkelerin, çevre değerlerini korumaları güç olabilmektedir. Peki, gelişmiş ülkelerde de durum aynı mıdır? Gelişmiş ülkeler, artan üretim ve tüketime bağlı uzun kirlilik dönemlerini yaşadktan sonra, zamanla çevrelerine karşı daha duyarlı hale gelmişlerdir. Hatta, kirlilik yapabilecek sanayilerini bile kendi ülkeleri dışında çevreye o kadar önem vermeyen az gelişmiş ülkelerde kurma yoluna giderek bir anlamda kirlilik ihraç etmektedirler (Keleş ve Hamamcı, 1997:33). Gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkelerde bu ülkelerin kalkınmasına yardım adı altında kirlitici sanayiler kurmakta ve yatırım yapıyoruz diyerek onların kaynaklarını kullanmaktadırlar.

Dünya’da ve ülkemizde çevremiz giderek daha çok kirlenmektedir. Bu kirlenme, tek boyutlu bir kirlenme de değildir. Çevre hem olağan, hem de olağanüstü yollarla, yani hem barış, hem de savaş ortamında kirlenmektedir. Çevreyi önemsemeden yapılan sanayileşme ve kentleşme geleceğimize ağır ipotekler koymakta; bazı büyük sermaye gruplarının ve yönetimlerin ekonomik kaygıları nedeniyle dünya insanları bir kısır döngü içinde yaşamaktadır. İçinde bulunduğumuz yüzyıl, bilgi ve iletişim çağının getirdiği birçok teknolojik olanağı insanlığın hizmetine sunarken, bir yandan da, insanlığın ortak malı olan çevreden geri getirilemeyecek varlıkları alıp götürmektedir. Sanayi atıkları ve sağlıksız enerji kullanımı nedeniyle hava, su ve toprağın her geçen gün daha fazla kirlenir hale gelmesi; doğal kaynakların hızla tüketilmesi, tarım topraklarının azalması, hızlandırılmış erozyon, gürültü, trafik, çöp yığınları göz ardı edilemeyecek tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Çevre kirliliği gelecekteki ekonomik kaynakların kurutulmasına yol açmaktadır. Öte yandan, ozon tabakasının incilmesi ve iklim değişiklikleri, küresel ısınma ve sera etkisi, buzulların erimekte olması, Ekvator ormanlarının azalması, canlı türlerinin yok olması, deprem, sel, kasırga gibi doğal afetlerin artması, elektromanyetik kirlilik, manyetik alan kayması, kuraklık ve çölleşme, içme suyu ve besin kıtlığı, gıda sorunları, GDO’lu (Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar) ürünler, kanser ve benzeri tür hastalıkların artması, bölgesel savaşlar, terör faaliyetleri, dünyamızın son yıllardaki olağan dışı kabul edilen en önemli çevre sorunlarını oluşturmaktadır. Sorunların çevre için sürekli bir dışsallık yarattığı görülmektedir ve bugün olduğu kadar, gelecekte de çevre sorunları ile karşılaşılacağına bir göstergesidir. Çevre ile savaşılmış gibidir. Günümüzde çevre sorunları, insanı kendisiyle hesaplaşma noktasına getiren tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır. Bu sorunlara acilen çözüm

getirilmezse çok yakın bir zamanda dünyamız, bir kaya kütlesine ve büyük bir çöplüğe dönüşecektir. Bu nedenle, bugünden yaşanan çevre ile barışık olmak gerekmektedir.

Barışın hüküm sürdüğü bir yaşamın sürdürülmesi, ancak çatışmanın olmadığı sağlıklı bir çevre ile mümkündür. Çevrede ortaya çıkan her hangi bir sorun, sadece bir bölgenin sorunu değildir, dünya çapındaki barış mücadelesi ile doğrudan ilgilidir. Küresel çapta kolayca yeni çatışmalara yol açabilecek birçok ortak sorun vardır. Biyolojik ve kimyasal silah kullanımları ile ortaya çıkan çevresel yıkımlar, insan yapımı virüs üretimleri, sınıraşan kirlilikler, kitlesel terör eylemleri, su çatışmaları, küresel felaketler vb. birbirleriyle ilişkilidir. Bunlar, yaşanan çevreyi bozan ve zarar veren eylem sayılarak *çevre suçu* olarak değerlendirilmektedir. Bu yüzden dünyada barış ve güvenlik nedenleri değişmiştir. *Güvenlik*, güven içinde olma halini ifade etmekte ve artık salt askeri terimlerle tanımlanmamakta; uluslararası uyumsuzlukların halledilmesi için güç dengeleri, zorlama ve şiddet kullanımı ile ilişkili olarak algılanmamaktadır. Devletler arasında savaş olmaması, uluslararası barış ve güvenlik için güvence sayılmamaktadır (Karabulut, 2009:3). Terörist eylemler nedeniyle güvenlik kaygılarının ön plana çıkmış olması, çevresel ortam kaygılarını arka plana itmiş olsa da, çevre ve yaşam güvenliğini sağlayamadığımızda, siyasal güvenliğin de bir anlamının olmayacağı bilinmektedir (Madra, 2007). Çünkü yaşamın sürdürülebilirliği, bütün öteki kaygılardan önce gelmekte ve güvenliğin de tabanını oluşturmaktadır. Ekonomik, toplumsal ve çevresel istikrarsızlık, dünya barışı ve güvenliği için tehdit oluşturmaktadır. *Ülke içi güvenlik*; hızlı nüfus artışından, büyük yerleşme merkezlerine akan iç göçlerden, tarımsal üretimdeki gerilemeden, tekil ve çoğul terörden ayrı düşünülmemektedir ve asıl olarak yaşanan çevrenin korunmasını içermektedir. Çevre korunması, hızla kaybettiğimiz ve yerine yenisini koyamadığımız kaynakların bakım ve korunmasını içerir; hem süregelen durumun değişikliğe uğramasını önlemeyi ve hem de zararlı durumu bertaraf etmeyi hedefler. *Dış güvenlik* dendiğinde de, ülkeler arasındaki huzursuzluğun ve siyasal tartışmaların temelinde, su ve petrol gibi doğal varlıkların en önemli yeri almakta olduğunu hepimiz biliyoruz. Boğazlardan ağır gemilerin geçmesi, petrol taşınmasının getirdiği ekolojik riskler, ortak akarsuları kullanma, doğal gazın dış ülkelere sağlanması kadar akla gelen birçok konu, çevre ve barış konuları arasındaki bağları açıkça göstermektedir.

Çevresel bunalımlar, hem ulusların güvenliğini hem de sürekliliğini tehdit etme aşamasına gelmiştir. Dünyadaki uygarlık örneği gösterilen ülkelerde

bile savaş ihtimaline karşı savunmaya ayrılan bütçe, eğitim bütçesinden daha fazladır. Bugün, ülkemiz de dâhil, birçok az gelişmiş ülkede, eğitim, sağlık ve çevre gibi kamusal hizmetler, ulusal bütçelerde en düşük oranlara sahiptirler. Çevremizi toplumsal, ekonomik ve siyasal nitelikli olarak savaşlarla kirletiyoruz. Savaşlar sonucu insanlığı, canlı yaşamları tehdit eden çevre sorunlarıyla karşı karşıyayız. BM Ortak Geleceğimiz Raporu, insanlığın nükleer tehlikeyi dünyadan silme hakkından söz ederken, nükleer silahların ulusların güvenliğini tehdit ettiğini, ya da “çevresel güvenliğe” tehdit oluşturan bir öge olduğunu anlatmak istiyordu (TÇSV, 1989: 402). Ulusları tehdit eden yalnızca nükleer silahlar ve silahlanma değil, aynı zamanda silahlanmaya harcanan kaynaktır. Gelişmiş ülkeler bu konuda dünya kaynaklarının büyük bir kısmını kontrol ederken, az gelişmiş ülkeler temel insani gereksinimlerden uzak bir ortam ile karşı karşıyadırlar. Nükleer silah sahibi olan ülkelerin silah çalışmaları gizli veya açık devam etmekte ve dünya çapındaki nükleer silahlanma insanlığı tehdit etmeyi sürdürmektedir. Savaş sanayisine dayalı sistem, silah satışından büyük gelir elde etmekte ve bunların yansıması olarak dünyanın farklı bölgelerinde savaşlar yaşanmaktadır. Dünyanın bazı bölgelerinde durmaksızın süren savaşlarda masum insanlar hayatlarını kaybederken, bazı devletlerin silah ekonomilerinin canlılığını koruyabilmek için savaş sanayilerini destekledikleri bilinmektedir. Silahlanma yarışı, bölgesel ve uluslararası çatışmalara neden olma potansiyeliyle dünya barışını ve çevresel güvenliği tehdit eden en önemli öğelerden birisidir. Savunma amacıyla askeri harcamalar sürekli artmaktadır. Alternatif enerji kaynağı yaratmak için var olan güçleri seferber etmek yerine, biyolojik, kimyasal silah gibi alternatif silah yaratılmaktadır. Dünyanın silahlanma harcaması, 1980’lerde 900 milyar dolar dolayındaydı. Bugün 1 trilyon doları aştığı tahmin edilmektedir (Altıntaş, 2003:131-132).

20. yüzyılda yaşanan savaşlar trajik ve yıkıcı sonuçlara, dolayısıyla maliyetlere yol açmakta ve günümüzde hiçbir ülke bu maliyetin dışında kalamamaktadır. Bu sonuçlar arasında yaygın yıkım, yersiz-yurtsuz kalmış insanlar, yerleşen ve giderek artan gerilim, harap olan ekonomiler, kıtlık, yoksulluk, büyük maddi zararlar, göç ve can kaybı sayılabilir (Kaul vd, 1999). Savaşların, silahlı çatışmaların, terörizmin yol açtığı yıkıcı etkiler ve bunların yerleşim birimlerinde yaşayanlara verdiği zararlar bilinmektedir. Savaşlar insanlığın mirası olan pek çok kültür, tarih, mimarlık ve doğa değerlerinin onarılmaz derecede hasar görmesine yol açmıştır. Çünkü ekolojik sistemde yaratılan tahribat, doğal süreçlerle tüm bölgeye taşınmaktadır. Bir ülke ya da bölgede savaş olunca, bunun sonuçlarına o coğrafyayı paylaşan tüm ülkeler birlikte katlanmaktadırlar.

Barıştan yoksunluk, insanlık açısından acı, hüzün ve yıkıntılarla dolu batık maliyetler getirmektedir. Savaşlar ardında milyonlarca ölü, yaralı ve sakat insan ve moloz yığını haline gelmiş kentler ile acı ve gözyaşı bırakmıştır. Ülkeler çatışma sonrası kentleri ve altyapılarını yeniden kurmak zorunda kalmışlardır (Keleş, 2003). Ama savaşların yol açtığı acıyı, yoksulluğı, mahrumiyeti tamamen onarmak hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Eğer savaşın yıkıntılarını kaldırmak veya savaş teknolojileri için harcanan para insanlığın gelişimi için harcansaydı; dünyamızdaki insanların yaşam seviyesi çok daha yüksek olurdu denmektedir. Bu hesap barışın sadece maddi yönünün dahi ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Savaşlardaki manevi kayıpların değerini ölçmek ise mümkün değildir. İnsanın yok edilmesi, doğal ve kültürel varlıkların tahribi savaşların neden olduğu temel olumsuzluklardır. Bu olumsuzluklar için çok gerilere gitmeye de gerek yoktur, tarih çevre yıkımlarının sayısız örnekleriyle doludur: Hiroshima ve Nagazaki, Vietnam Savaşı, Körfez Savaşı, Kosova, Filistin, Afganistan, Bosna, Çeçenistan, Latin Amerika ve Afrika artık savaşların, katliamların hüküm sürdüğu bölgeler olarak hafızalarda yer etmiştir. Son olarak, ABD'nin Irak işgali ile insanlık tarihinin en büyük çevre sorunlarından biri yanı başımızda yaşanmıştır (Karaca, 2007). ABD ülkeden çıkmıştır, ama halen sorun sürmektedir.

Savaşların yarattığı kara tabloya ilişkin bazı örnekler şunlardır: Körfez Savaşı sırasında bombalanan rafineri ve petrol kuyularından 7 ay boyunca yükselen simsiyah dumanların, petrole bulandığı için hareket edemeyen deniz kuşlarının ve Halepçe'de yaşanan kimyasal vahşetin görüntüleri hala gözlerimizin önündedir. Çeçenistan savaşı sırasında rafineri ve petrol kuyularına yapılan saldırılar sonucunda, yeraltı su kaynaklarına karışan petrol ve zehirli atıkların oluşturduğu kirlilik, Çeçenistan'ın tarım arazilerin büyük bir bölümünün kirlenmesine ve zehirli tortunun nehir yoluyla komşu ülke Dağıstan'a akmasına yol açmış; ülkede balıkçılık ve tarım yok olma noktasına gelmiştir. Birçok kişi işsiz kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Kosova'da çevrenin başına gelenler farklı değildir. Canlıların yaşam alanlarında, fiziksel tahribat açısından onarılmaz yaralar açılmış, insanlar ölmüş, sağ kalanlar yurtlarından sürülmüştür. Bu savaş, tüm bölgedeki doğal kaynaklara ve çevreye, uzun dönemde etkisini gösterecek, kolay onarılmayacak türden zararlar vermiştir. Yeraltı su kaynakları ve nehir ekosistemlerindeki kirlenme, biyolojik çeşitliğin ve yaşam alanlarının tahribi doruk noktaya ulaşmıştır. Atılan bombalarla pek çok petrokimya tesisi, azot fabrikası ve rafineri tahrip olmuş, binlerce ton petrol ve azotlu bileşikler Tuna Nehri'ne karışmıştır. Dünyanın en kirliliği olan ve kirliliğin yüzde 70'ini

Tuna'dan alan Karadeniz, savaşa daha da kirlenmiştir. Tuna Deltasında yapılan ölçümlerde bakır, kurşun, kadmiyum, krom gibi kimyasallar ekolojik sistemlerde pek çok canlı türünü etkileyip yok edebilecek ağır metaller izin verilen üst sınırların çok üstünde ölçülmüştür. Kimya tesislerinin bombalanması sonucunda çıkan yangınlardan oluşan kimyasal dumanlar, 15 km çapındaki çevreye yayılmış, savaşın içinde olmamasına rağmen, Romanya ve Bulgaristan'a gökyüzünden asit yağmurları yağmıştır. Bu süreçte yapılan ölçümlerde yağmur suyunun pH'sı, Romanya'da 5,4 ve Bulgaristan'da 4,2 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, ABD'nin Irak'ı işgal etmesinden sonra tahrip edilmiş askeri araçlardan ve binalardan oluşan molozlar ve atıkların bir yerlere atılması gerekmiştir. Savaş atıkları ülkemize "hurda" olarak sokulmaya başlanmıştır. Bunlar arasında radyasyon saçan parçaların bulunması, geçimini bu yolla sağlayan işçiler için büyük risk oluşturmuştur. Hiroşima'da savaş sonrasında, radyasyon nedeniyle yıllarca ölü ve sakat doğumlar yaşanmıştır (Karaca, 2007). Tüm bunlara mayınlar da eklenebilir. Birleşmiş Milletler, 2000 yılında mayın temizleme hızını 50 kat arttırmayı amaçlamıştır (UN, 2000).

Bir türlü ulaşılamayan barış ve güvenlik ortamı, başka bir ifade ile "barışsız ve güvenliksiz ortam" dünyadaki yoksulluğu artıran önemli bir faktör olarak karşımızda durmaktadır. Yoksullukla mücadele edilmek istenmektedir. Ama yoksullukla mücadele programları, ülkelerin içinde bulunduğu savaş nedeniyle tam anlamıyla başarıya ulaşamamaktadır. 20. yüzyılda savaş ile ilgili meydana gelen 4 milyon ölümün yaklaşık 1 milyonu Sahara-Altı Afrika'da meydana gelmiştir. Öte yandan, günümüzde dünyadaki değişimlerin ve yerel, bölgesel, ulusal ve küresel yayılan kamu mallarının belli bir maliyeti vardır. Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler, ekonomik ve politik açıdan kendilerini daha az koruyabildiklerinden, bu maliyetleri en çok taşıyan ülkelerdir (Kaul vd, 2003:177). Küresel barış ve güvenliğin yetersiz sunumu durumunda, küresel kamu mallarının önemli bir kısmı *küresel kamusal zarar* şeklinde ortaya çıkar: Yoksulluk, salgın hastalıklar, çevre tahribatı ve istikrarsızlık, savaş, şiddet, terörizm, kötüleşen işgücü standartları gibi negatif dışsallıklar sınırlar ötesine yayılır (Yılmaz, 2010:138). Oysa dünyanın herhangi bir yerinde sağlanan barış, dünya düzeninin önemli bir unsuru olarak birçok olumlu sonucu beraberinde getirir. Ülke sınırlarının yavaş yavaş silinmeye başladığı küreselleşme ortamında, nerede barış ve güvenlik sağlanmışsa, herkes bundan olumlu bir şekilde faydalanır, savaş veya savaş tehdidi yoktur. Eğer bir ülke barış içindeyse, hiçbir yerleşik malın faydasının dışında bırakılmaz, tüketimde rekabet ve dışlamanın olmadığı, uluslararası seyahat ve ticaretin engellenmediği, tehdit

ortamından uzak huzurlu bir ortam *küresel kamusal yarar* sağlar (Mendez, 1999:388-389). Küresel barış, ulusal düzeydeki adalet ve asayiş gibi diğer kamu mallarına benzer faydalar oluşturur ve çevre ile ilgili olaylara etiksel açıdan yaklaşılmasını sağlar.

4. Çevre Barışına Etiksel Bir Yaklaşım

Etik (Ethics) kavramı, Yunanca davranış biçimini ifade eden karakter anlamına gelen “ethos” sözcüğünden türetilmiştir. Ahlaki değerler statüsü olarak tanımlanır (Ertan, 1998:130). Felsefenin uygulama alanındaki en önemli dalı olan Etik, insanlar arasındaki ilişkilerin temelinde yer alan değerleri inceler. Genellikle, etik ve ahlak kavramları birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Ahlak sözcüğü, Türkçe’ye Arapça’dan geçmiştir ve bir kimsenin yapıp ettiklerini nitelendirmekte kullanılır. Ahlak, insanların toplum içindeki davranışlarını ve birbirleriyle ilişkilerini düzenlemek amacıyla başvurulan kuralların bütünüdür. Ahlak denince, davranış biçimleri ve kendimizin ve başkalarının eylemleri hakkında verilen yargılar anlaşılır. Etik, teorik bir disiplin olarak, ahlak kavramını da kapsayarak şekilde, doğru-yanlışın, iyi-kötünün ne olduğu konusunda bireylere yön göstererek toplumun ürettiği değer yargılarını ifade edecek biçimde kullanılmaktadır. Etik yaklaşımların içinde, eylemlerin sonuçlarıyla ilgilenen olduğu gibi, eyleme yönlendiren niyeti araştıran yaklaşımlar da vardır. Ahlak da, insan olmaktan kaynaklanan *bireysel ahlak* ve başkalarını da düşünme anlamında *toplumsal ahlak* olarak karşımıza çıkmaktadır (Taşçı, 2008:495-499).

Çevrenin tehdit altında olduğu düşüncesiyle, 20. yüzyıla dek insanlararası ilişki türlerinden biri olarak tanımlanan etik, bu kez, doğa ile insan ilişkisi için kullanılmak istenmektedir. Uygarlığı, kültürü yaratan, bilimde, teknikte, sanatta, felsefede bunca ilerlemeyi başaran insan, neden kendi çevresini korumayı da aynı ölçüde ilerletmemiştir sorusu etik ilkelere olan eğilimi artırmış; çevre ve etik sözcüklerini yan yana getirmiştir. İnsanın dışındaki doğayla olan ilişkisinin bugün ortaya çıkardığı çok boyutlu ve ciddi yaşamsal sorunlar vardır. Olaylara sosyal, ekonomik ve politik olduğu kadar, etik açıdan bakmak gerekliliği doğmuştur. İnsanın doğaya yaklaşımı aslında ekonomik çıkarları doğrultusunda olmuştur. Bu bakımdan, insan-doğa ilişkisi ekonomik temelli bir zeminde yürütölmüştür (Kılıç, 2008:77). Klasik etik, insanlararası ilişkileri birbirlerine karşı davranış düzeyinde inceler. Klasik etik anlayışla çevreye bakmak, tek taraflı bir ilişki oluşturur ve “çevre”nin nasıl bir noktada durduğunu, doğru belirlemeyi gerektirir. Yeni bir söylemle

ortaya çıkmaya çalışan çevreye etik yaklaşım, her şeyden önce incelediği doğa-insan ilişkisinin niteliği açısından bir geçerlilik temellendirilmesine gereksinim duyar (Yağanak, 2002:80-81). *Etik açıdan, çevre ile ilgili iki temel değer vardır*. Birincisi, bir canlının veya doğal bir yapının bize faydası olduğu için bir değeri olmasıdır. İkincisi ise; bir varlığın bize faydası olsun veya olmasın kendine özgü bir değeri olmasıdır. Bu gruba giren değer ve çevreyle ilgili bileşenler, dolaylı olarak doğal yaşamın korunması ve çeşitliliğin getirdiği, evrim ve dengelerin korunmasıdır. Eğer, bir ekolojik değer, biyotik (canlı) toplumun bütünlüğünü, dengesini ve güzelliğini koruyorsa o zaman o şey değerlidir (Yiğit, 2007). Bu belirsizlik ve çıkar çatışması, klasik etiğin temel varsayımlarının yalnızca insanla sınırlı kalmayacak ve çevreyi de içine alacak şekilde genişletilmesini zorunlu hale getirmiştir (Mahmutoğlu, 2009:88). Bu bağlamda, doğa ile insan ilişkisi üzerine yapılan felsefi soruşturmaya *çevre etiği* adı verilir (Çüçen, 2001:3). Çevreye etik yaklaşım, çevreyle ilgili verilmesi gereken her türlü kararda, çevreyi az ya da çok ilgilendiren faaliyetlerde ve çevrede yapılacak uygulamalarda etkili olan tutum ve davranışları belirleyen ilkeleri çevreyle barış temelinde yol gösterici olarak almaktadır.

Bu doğrultuda, çevre barışına etiksel yaklaşımlar değişik aşamalardan geçerek bugünlere gelmiştir. En eski yaklaşım *insan merkezci* yaklaşımdır (Kılıç, 2008: 56). Doğaya bakışta “mekanist” maddeci görüşü ifade eder. İnsan-merkezci bakış açısı, sadece insanlardan oluşur, insanın dışında bir canlı olabileceğini göz ardı eder. Dünya’da canlı-cansız her şey ona hizmet için vardır. Doğayı potansiyel kaynak olarak gören bu anlayışa göre; insan doğa ile girdiği mücadelede, akli sayesinde üstün gelmiş, doğaya karşı verdiği savaşı kazanmış ve onu yenmiştir (Ünder, 1996: 59). İnsan-merkezilik, ister bireysel temelde “ben-merkezci”, ister “toplum-merkezci” olsun- insan ve çevre ilişkileriyle ilgili doğanın insan çıkarları için araç olarak görülmesidir. Ben-merkezci yaklaşım, herkesin kendi çıkarını ve iyiliğini azami düzeye çıkaracak şekilde eylemde bulunmaları gerektiğini savunur. Adam Smith’in “ekonomik insanı” bu türe örnektir. *Ben-merkezci* yaklaşım klasik liberalizmin bakış açısı olmuştur (Ertan, 1998:130-131). *Toplum merkezci* yaklaşım toplumu öne çıkarır. Örneğin, J. Jacques Rousseau’nun “toplum sözleşmesi” toplumu ortaya çıkaran ve bir arada tutan sözel bir anlaşmadır. *Canlı merkezci* yaklaşım, insanların yanı sıra, bitki ve hayvan topluluklarının oluşturduğu canlı varlıkların yaşam hakları odağında gelişen bir yaklaşımdır. Her canlının bir yaşam merkezi olduğunu düşünen ve çevre yönünden canlı yaşamını temel alan bu yaklaşıma göre, insan doğadan üstün değil, onun içindeki canlı topluluğunun bir parçası,

bir türüdür. (Algan, 2008:192). *Eko-merkezci* yaklaşım, ekosistemi oluşturan tüm varlıkları -canlı ve cansız- temel alan bakış açışıdır. Aldo Leopold, 1940 yılında ekolojik bulguları bu yaklaşımı savunarak çevre düşüncesine ilk uygulayanlardan birisidir. Ekolojik sistem, canlı ve cansız organizmalardan oluşur. Eko-merkezci yaklaşım, bitkiler, hayvanlar ve diğer ekosistem üyelerinden oluşan bütün yaşam biçimlerinin eşit hakları bulunduğunu savunur. Bu haklar içerisinde, insanın herhangi bir önceliği ya da ayrıcalığı söz konusu değildir. Ekosistemin işleyişinde diğer varlıkların önemi gözardı edilemez. Evrendeki her varlık, zincirin bir halkası olup farklı işlevlere sahiptir. Düzeltimci olan “sığ ekolojik” bakış açışının karşısına insan yerine, doğaya odaklanan ve canlı-merkezci veya çevre-merkezci yaklaşımları da içine alan bu görüş “*derin ekoloji*” diye adlandırılır. Paul W. Taylor’un geliştirdiği “doğaya saygı” ve yaşam-merkezci bakışla ekosistemlerdeki etkileşimin pekiştirildiği bir yaşam biçimini benimser (Jardins, 2006: 405). Derin ekolojinin önde gelen savunucularından biri olan Arne Naess’e göre, yerküre üzerindeki tüm varlıkların yaşam biçimlerinin zengin çeşitliliğinin yüklediği içsel bir değer vardır. İnsanın bu çeşitliliği ortadan kaldırmaya hiçbir hakkı yoktur. Kimse, en akıllı canlı olsa dahi, ona bu hakkı vermemiştir (Naess, 1973).

Sosyal ekoloji temelinde olaya bakanlar da vardır. Murray Bookchin, insanın yaşam kaynağını oluşturan çevresiyle olan ilişkilerini yönlendiren ve biçimlendiren değerlerin etik değerler olduğunu ifade etmektedir. Bu etik değerler; çevrelerindeki dünyayla iletişimlerinde kendilerine kılavuzluk eder; insan emeğinin kullanılma yollarına, tekniğin insan ruhunu ve çevreyi değiştirmedeki rolüne, insanların insani olmayan doğayla uğraşırken geliştirdikleri toplumsal ilişki biçimlerine yol gösterirler. Çevresel bunalımın kökleri geçmişte değil, asıl olarak bugünkü toplum yapısında yatmaktadır (Bookchin,1994:30-36). Bookchin’e göre, önceki bilim ve toplum teorimizin kazanımlarını yadsımadan, doğal dünyayla ilişkimiz konusunda daha kapsamlı bir eleştirel analiz geliştirmemiz gerekir. Toplumsal dünya ile doğal dünya arasında yeni bir denge kurmak, ekosistemlerin özelliklerini tüm varlıklarıyla birlikte korumak gerekmektedir. Bu kolektiflik, doğru bilinç ve eylem ile birleştirildiğinde başarıya ulaşır (Bookchin, 1996: 62). Bookchin’in adı günümüz anti-küreselleşme hareketlerine ve anarşik çevre hareketleri ile “yeşil politika” doktrinine konu olmuştur (Yağanak, 2010:8). Günümüzde, 17. ve 18. yüzyıl düşünürlerinin toplumu bir arada tutan şeyin ne olduğunu anlatmak için ortaya atmış oldukları “toplum sözleşmesi”nin yerini, insan, toplum ve doğa arasında denge kurulması amacını güden “ekolojik sözleşme” almaktadır. Bu Michel Serres’in

ifadelenirdiği “doğayla sözleşme”dir (Keleş, Hamamcı, 1997:174-175). Serres’e göre; doğa bizden ve bizim kendi aramızda yaptığımız sözleşmelerden önce de vardı ve bizden sonra da (eğer biz onu yok etmezsek) varolacaktır (Seres, 1994:52).

Ekolojik düşüncede bugün gelinen nokta, aynı zamanda 18. yüzyıldan itibaren etkisini sürdüren Aydınlanmacı Felsefe’nin bazı temel varsayımlarının gerçekleşmediğinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Zira Aydınlanmacı ve pozitivist projeyi ileri süren filozoflara göre, bilim ve teknoloji sayesinde dünyanın ilerlemesi doğrusal olarak devam edecek, insanlık her gün daha iyiye, barış ve kardeşliğe doğru gidecekti. Yoksulluk, açlık, kıtlık ile beraber savaşlar da yerini barışa ve kardeşliğe bırakacaktı. Ama yle olmamış, bilim ve teknolojiadaki ilerleme beraberinde barışı getirmemiş; tam tersi savaşların teknoloji çağına gelinmiştir. İnsanlığın 20. yüzyılda gerçekleştirdiği bütün bilimsel ve teknolojik gelişmelere rağmen, barış halen hem insan, hem evre alanında tartışılmaktadır. Bu nedenle, ne doğayı insanın yararına sömürü anlayışını gözeten insan-merkezci yaklaşımın; ne de canlı varlıkları temel alan bakış açısını yansıtan canlı-merkezci yaklaşımın evre barışı açısından kabul görmesi mümkün değildir. evreciliğin özünü oluşturan doğanın savunulması, yaşam kalitesi ve evre koşullarının korunması gibi zorunluluklar, evre barışının canlı-cansız tüm varlıklar üzerine oturmasını gerektirmekte ve evre korumacılık temeline dayanmaktadır. evre korumacılık ve evre duyarlılığı, yeni bir düşünce tarzı değildir. Felsefi kökleri İlk, Orta ve Yeniçağ düşünürlerinin doğal durum ve uygarlık konusundaki yaklaşımlarına kadar eskiye gidiyor olsa da, genellikle son iki yüzyılın ürünü sayılmaktadır (Görmez,1997:105).

Günümüzde dünyayı doğasına ve aslına uygun olarak muhafaza ederek korumaktan, yani “ekolojik bir dünya” görüşünden bahsedilmektedir. Çevreye bakış, barışçıl bir içerikle bugünkü ve gelecek nesilleri içerecek düzeyde bütün varlıkları ve evrenin kendi bütünlüğünün var olma hakkına uzanan geniş bir içerikle karşımıza çıkmaktadır. “Sürekli kalkınmadan” “sürdürülebilir kalkınmaya” ve buradan da “sürdürülebilir geleceğe” giden yol insanın çevresine bütüncül bakmasını gerekli kılmaktadır. Sürdürülebilirlik  boyutludur: *etik, ekonomik ve ekolojik boyut* (Parlak, 2004:19-20). Ekonomik kalkınmanın, ekosistemin devamlılığını güvence altına alan evre dostu üretim ve tüketim biçimleri hakim kılınarak gerçekleştirilmesi; geleneksel ekonomik kalkınma anlayışının, ekolojik kalkınmaya doğru evrilmesini de beraberinde getirmektedir. Ekonomi ve evre ilişkisinin geçirdiği tarihsel evrim süreci

içinde gelinen aşama, etiksel temelde “eko-ekonomi” olarak anılan ve sosyo-ekonomik dönüşümü ifade eden, “ekolojik ekonomi” anlayışıdır (Aldemir ve Kaypak, 2009:367). Sürdürülebilir bir gelecek temelinde oluşturulan çevresel duyarlılık, çevre sorunlarının radikal çözümleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Yeni bir *çevre sorumluluğu* geliştirmeyi hedefleyen bu yaklaşım, sadece insanlar için değil; olması gerektiği için ve doğanın yaşam hakkının, kendiliğinden doğal olarak var olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Çevresel sorumluluk kavramının odağına küresel yaşam yerleştirilmektedir. *Küresel yaşam barışı*, çevre duyarlılığının bugün geldiği en üst noktayı ifade eder ve derin ekoloji düşüncesini referans alır. Sürdürülebilir yaşam yaklaşımının bir adım ötesinde, yerküredeki tüm canlıların ve yaşamı etkileyen cansız öğelerin uyumlu bir denge içinde etkileşimini öngören ve insanı, tüm canlı yaşama karşı saygı göstermeye çağıran bir mantıksal çerçeveye sahiptir. Bu bakış açısına göre; doğadaki tüm türlerin varlıklarını sürdürme hakları vardır ve bizim için değil, ekosistemin bir parçası oldukları için var olmaları gerekir. Dolayısı ile her türün yaşama hakkı için bir diğer türün ortadan kaldırılamayacağı gerçeğini kabul etmek, küresel yaşam barışının bir ön koşuludur. İnsanın doğadaki varlığı onunla savaş halinde değil, barış içinde dengeli bir etkileşimden geçmektedir (Curi, 1996; Parlak, 2004:17). Barış savunucularına göre insan hayatı kadar hayvan hayatı da kutsal sayılmalıdır. Avrupa’da yeni benimsenmeye başlayan bu görüş eski Doğu Felsefesi’nden kaynaklanmaktadır. Mahatma Gandi; “Bana göre bir kuzunun hayatı bir insanın hayatından daha değersiz değildir. İnanıyorum ki bir yaratık ne kadar küçük ve yardıma muhtaçsa, insanların acımasızlığına karşı o kadar korunmaya muhtaçtır” demiştir (www.mkgandhi.org, 2009). Artık, yaşam her bir eko-biyotik bileşeni tanıyacak biçimde evrenselleştirilmeli diye düşünülmektedir. Derin ekoloji düşünürleri gelecek yüzyılda, insan odaklı bilinçlenmeden öte, gezegen odaklı bilinçlenmeye geçileceğinin güçlü bir olasılık olduğunu belirtmektedirler (Ertan, 1998:137). Belki yakın bir zamanda, doğanın özgürlüğü, yaşamın özgürlüğü, gezegen hakları ile güneş sisteminin ve evrenin insan kaynaklı olumsuz etkilerinden korunma hakkı tartışılabilecektir.

Bu doğrultuda, çevre için geliştirilen barış hareketlerinde etiksel anlamda iki düşünce akımı etkilidir: Barışseverlik ve uluslararasıçılık. *Barışseverlik*, içeriği ne olursa olsun savaşa ve her türlü şiddete karşı olmak anlamına gelmektedir. İnançları ve değer yargıları yüzünden barışseverler, haklı savaşa dahi katılmak istemez, kendilerini barışa, özgürlüğe ve dünyayı savaş ruhundan kurtarmaya adanmışlardır. Sorunların barışçı yollarla çözülebileceğine inanırlar. Tarih boyunca ahlak, ilahi güç

ve toplumsal işe yararlık fikirlerini temel alan barışseverlik felsefesi, çevre ile uyum içinde yaşamak anlamında 20. yüzyılda popülerlik kazanmıştır. Barışı seven *barışsever* kişi, kavgadan uzak duracak, adil olacak ve hak ve hukuka uygun davranacak ve bütün varlıklarla uyum içinde yaşayacaktır. Bu yüzden *barışseverlik*, saldırganlık ve düşmanlık kavramları ile karşıt bir konumdadır; insan onuruna ve ülkelerin egemenlik haklarına saygılıdır. Doğada “yeşil barış” yanlısıdır. *Uluslararasılık* ise, ülkeleri bir bütün olarak görerek, uluslararası alanda işbirliğini savunmaktadır. Uluslararasııcılara göre barış, ülke ve ulusların gönüllü işbirliği ile sağlanabilir. Savaşın ancak ulusal güvenlik uğruna kabul edilebileceğine inanan uluslararasııcılar haklı savaşa destek verirler (Elibal, 2007). Onlar için olması gereken “yeşil barış değil, yeşil savaş”dır (*ecotopianetwork*, 2009). Çevreci barış hareketlerinde her iki düşünce akımı da halen etkisini sürdürmektedir.

Barış koşulları içinde yaşamak, tarih ve kültür değerlerimizi koruyabilmenin ön koşuludur. Tarih ve kültür varlıklarımızın korunmasında işbirliği ve dayanışma ruhu içinde davranmakla da barışa hizmet edilebileceği unutulmamalıdır (Keleş, 2003). Küresel barış, insana ait kültürel, etnik, ırksal, cinsel, dinsel ve tinsel çeşitlilik kadar *biyolojik çeşitliliğin* korunmasını ve diğer yaşam biçimlerine saygı göstermeyi de içerir. *Sürdürülebilir barış*; bireyleri, toplumları ve ulusları ilgilendiren sorunlara bölgesel, küresel düzeyde barışçıl çözümler getirilmesini sağlar. Gecekonuda yaşayanların yaşam koşullarının düzeltilmesi, cehaletin yok edilmesi ve her türlü ayrımcılığın bertaraf edilmesi ve kültürel, dinsel farklılıklara karşı hoşgörü kültürünü geliştirmede yerel birimlerin, ulusal hükümetlere ve uluslararası topluma yardımcı olma konusunda özel bir konuma sahip oldukları bir gerçektir (Nevşehir Belediyesi, 2005). “Barış aynı zamanda, doğayla uyum içinde yaşanan ortamın korunmasına önem vermek, insan ve çevre sağlığını tehdit eden girişimlere dur diyebilmektir” diye düşünen “yeşil barış” gibi sivil toplum örgütleri ve bireyler çevreyi korumak amacı ile devletlerin yanı sıra çalışmaktadır (www.yesiller.org, 2009). Toplumların barışçıl yöntemlerle dönüşümünü sağlamak, hükümet ve sivil toplum örgütlerinin işbirliğini gerektirir. Bu bağlamda, 1972 tarihinde Stockholm’de düzenlenen BM Çevre ve İnsan Konferansı, çevre korumasına yönelik küresel bilinç ve duyarlılığın oluşmasına, çevre sorumluluğunun gelişmesine katkıda bulunmuştur (Özdek, 1993: 73). Stockholm Konferansı’nın toplandığı 5 Haziran tarihi, “Dünya çevre günü” olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde, 1982 yılında Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü’nün (UNESCO) “dayanışma hakları” olarak tanıtımını yaptığı “barış”, “çevre”, “gelişme” ve “insanlığın ortak malvarlığına saygı” hakları, insanlığın ortak

geleceğini güvence altına alacak ve ancak tüm ulusların işbirliği ve yardımlaşması ile gerçekleşecektir. Toplumsal ve uluslararası dengesizlik, çatışma ve sorunlar dayanışma haklarını doğurmuştur (Kaboğlu, 1996:11). 1986 yılı “barış yılı” ilan edilmiştir. Dünya genelinde yaşanan “çevre bunalımı”nı uygarlığın bunalımı olarak algılayan UNESCO, insanın çevresini kendi ellerinde tuttuğunu ve çevreye yönelik işbirliğini doğanın zorlaması olarak kabul etmektedir (Keleş, Hamamcı, 1993:155). Fark edileceği gibi, çevreye etiksel bakış açısında insan, -bırakın canlıları, doğayı, evreni- daha ilk aşamayı yani kendi açısından bakma aşamasını atlayabilmiş değildir.

Dayanışma hakları içinde görülen *barış hakkı*, silahsızlandırılmış yani silahlardan arındırılmış bir dünyada yaşama hakkı olarak gelecek kuşakları savaş felaketlerinden koruma ve iyi komşuluk anlayışına dayanır. *Çevre hakkı*, bireye özgürlük, eşitlik ve refah içerisinde yaşayabileceği bir çevrenin gerçekleştirilmesini devletten istemek hakkını vermektedir. Gelişen teknolojinin doğayı acımasızca sömürmesinin bir sonucudur. Sınai ve teknolojik ilerlemenin çevrede yol açtığı zararlar, ulus sınırlarını aşmış ve ortak bakış açısı getirmiştir. *Gelişme- kalkınma hakkı ise*, dünya ülkeleri arasındaki gelişme- kalkınma dengesizliğinin bir sonucudur. Yerel, bölgesel ve küresel ölçekteki dengesizliklerin ortadan kaldırılması, sürdürülebilir bir gelişme anlayışını içermektedir ve çevre hakkı ile bir bütündür. *Dünyanın ortak varlığından yararlanma* ve ona *saygı duyma hakkı*, dünyayı bugün yaşamakta olan insanların tekelden çıkarıp bütün insanlığa ve canlılara mal etmeye çalışmaktadır (Özdek, 1993:39). Dünya kaynaklarından ve uzaydan ortak yararlanma hakkı uluslararası toplulukta dayanışmanın temel noktaları olmaktadır. Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı, günümüz toplumlarının bugün olduğu gibi, gelecekte de yaşanılır bir çevreye sahip olma isteği, çevreyi insanlığın ortak varlığı yapmış ve bundan yararlanma hakkını da bir insan hakkı olarak, ama sorumluluğuyla birlikte getirmiştir. Bugün dünyada yaşıyor olmamız onun sahibi olduğumuz anlamına gelmez, iyi kullanmalı ve yarınlara yok etmeden bırakmalıyız.

Kuşkusuz, barışı yeryüzünde gerçek ve kalıcı kılmak, onu kültürümüzün ayrılmaz bir parçası yapmakla olur. Bu nedenledir ki, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 1999’da bir *Barış Bildirisi* yayımlamıştır. UNESCO Genel Konferansı da, 1996–2001 yıllarını kapsayan orta vadeli eylem stratejisini *barış kültürünün* geliştirilmesi üzerine oturmuştur. Bununla ilgili belgede, bir savaş kültüründen barış kültürüne geçişin ön koşulları olarak sayılan değerler, özgürlük, adalet, demokrasi, hoşgörü, dayanışma, çoğulculuk, kültür varlıklarının korunması ve diyalog gibi temel ilkelere

dayalı bir toplumsal etkileşim ve paylaşım bilincidir (Keleş, 2003). İnsan haklarının ve özgürlüklerin geliştirilmesine katkının yanı sıra, sağlıklı yaşamın sürmesi için silahtan uzak durma ve bugünkü ve gelecek kuşakların kalkınma ve çevre gereksinmelerine saygı gösterilmesi gerekliliği de bu önkoşullar arasında bulunmaktadır. Bugün, insanoğlunun sadece siyasal anlamda değil, toplumsal, kültürel ve en çok da çevresel alanda barışa olan ihtiyacı her zamankinden daha fazladır. Zira barışsızlık sadece çevreyi değil, dünyadaki bütün yaşamı tehdit etmektedir. Barışın olmadığı yerde çevrenin korunması da mümkün değildir. Çevrenin korunması, uluslararası alanda barışın korunmasına da bağlıdır. Savaş, sürdürülebilir kalkınmayı tahrip etmektedir. Çevre ile yapılan savaşın galibi yoktur ve hiçbir zaman da olmayacaktır. Doğanın bozmakta olduğumuz *dengesini*, aslında bizim kendi dengemizdir. Biz de doğanın bir parçası ve canlısıyız. İnsanoğlu bunu biraz geç anlamıştır; ama vahametini henüz kavrayabilmiş değildir. Çevresel değerlerin yok olması halinde insanı bir felaket beklemektedir, şimdiden ilk işaretleri başlamıştır; şiddetli fırtınalar, seller, depremler, eksen kaymaları dozunu gittikçe artırmaktadır. *Doğanın sessiz dili* sesliye dönmüştür (Kaypak, 2008b:345). Küresel çevre sorunları küresel afetlere dönüşerek herkesin ortak sorunu olarak dünyayı tehdit etmeye başlamıştır. Bu yüzden, uluslararası düzeyde bir çevre barışının etkin olabilmesi için, her şeyden önce çevre değerlerinin uluslararası alanda bütün toplumların ortak varlığı olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Bu kabul toplumsal alanda çevre bilincinin artmasını sağlayacaktır. Eğer *çevre bilinci* artarsa, küresel çevre barışı daha kolay kabul görecektir. Çevre bilincinin gelişimi ile dünya barışı arasında kurulan yakın ilişki, insanları birbirine yakınlaştırır, ayrılıkları giderir; sağlıklı yaşamın sürmesi için silahtan uzak durmayı öğretir; baskıya, teröre ve ırkçılığa karşı olmak gerektiğini gösterir.

Çevre barışının bütün ülkelerde etik bir değer olarak kabul görmesi, zengin gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere destek olmasına; *doğa ve çevre terörünü* ortadan kaldırabilmek ise, uluslararası alanda işbirliğinin artırılmasına bağlıdır. Petrole dayalı savaşların engellenmesi için rüzgâr, güneş gibi yenilenebilir enerji kaynakları teknolojilerine ağırlık verilmesi gerektiği bilinmektedir. Az maliyetli enerjileri yoksul bölgelerde, tarım, ulaşım, inşaat, imalat ve elektrik üretimi için kullanmaya başladığımızda, enerji her yere daha kolay dağılacığından, açlık ve yoksulluk içinde yaşayan milyonlarca insanı rahatlatacak; tarım üretimi, düşük ulaşım maliyetli, temiz ve ücretsiz enerji ile sağlanacak ve böylece yoksulluk ortadan kaldırılabilir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği, 1970'lerden sonra çevreye ve çevre değerlerinin korunmasına

giderek daha fazla önem vermiş ve “kirleten öder” ilkesi getirmiştir. Aday ülkeler de çevre ve sağlık alanında birliğin benimsediği standartları uygulamak ve ulusal mevzuata eklemek durumundadır. Ülkeler silahlı çatışma durumunda, çevreyi koruyan uluslararası hukuka saygı gösterecek ve etik dışı yollara başvurmayacaklardır. Barış, kalkınma ve çevre koruma birbirlerine bağımlıdır ve birbirlerinden ayrılamaz. Cehalet ve aldırmazlık sonucu bütün yaşamımızın bağı olduğu yerküremize geriye dönülemez bir biçimde zarar verebiliriz. Bunun aksini de yapabiliriz ve bilgiyi akıllıca kullanarak kendimize ve gelecek kuşaklara daha uygun bir çevrede daha iyi yaşam koşulları sağlayabiliriz. Artık, dünyanın her yerinde çevreye yapacağı etkileri düşünerek eylemlerimizi etik süzgecinden geçirmek durumundayız. Bugün yaşayanlar ve gelecek kuşaklar için çevreyi savunmak ve iyileştirmek, dünya genelinde ekonomik kalkınma ve barışın tesisiyle paralel olarak varmaya çalışacağımız bir hedeftir (Tozar, 2007). Bu doğrultuda, yakın zamanda, İngiltere’de çevrenin büyük ölçüde zarar görmesine neden olan olayların “soykırım” ile eşit muamele görmesi yönünde bir kampanya başlatılmıştır. Kampanyada Birleşmiş Milletler’in *ekolojik yıkımları*, barış karşısında işlenmiş suçlar listesi içine alması istenmektedir. Soykırım, genelde insana ait bilinir, ama bütün canlı ve cansızlar için de söz konusudur. Soykırım, bir canlı veya cansız varlığın soyunun yok edilmeye çalışılmasıdır. Eğer, sivil toplum örgütlerinin bu kampanyayı istenilen şekilde sonuçlanırsa, ekolojik suçlar da Uluslararası Ceza Mahkemesinde yargılanabilecek ve yapana yaptırım uygulanabilecektir. Bu radikal fikir, toprak ve kültür varlıkları üzerinde de etkili olabilecek ve bu değerleri tüketenler soykırım yapmış kabul edileceklerdir (www.naturalhaber.com).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Günümüz dünyasında, bitkisinden hayvanına, ilişkilerinden yaşam biçimine kadar barışla kuşatılmış adil bir dünyada yaşamak insanlığın en büyük özlemidir. Hemen herkes, insanın ve çevrenin geleceği için, ülkeler arasında yaşanan sorunları silahlarla değil, barışçı yöntemlerle çözmek gerektiği konusunda hem fikirdir. Bu bütüncül küresel bilinç, sınırları aşarak, çevre sorunlarına dünya ölçüsünde bakmayı getirmektedir. Ama uygulamada sözler yetersiz kalınca, uluslararası ilişkilerde çevreyi de ilgilendiren bir barışın kurulması ve korunmasında hukuksal belgelerle yaptırım oluşturma yoluna gidilmiştir. Zaten son yıllarda, çevresel değerlere yönelik uluslararası sorumluluk anlayışının,

büyük ölçüde resmi kurumlardan gönüllülük ilkesi temelinde faaliyet gösteren kuruluşlara doğru genişlediği görülmektedir. Gönüllü kuruluşlar, yalnız kendi yaşadıkları yerin çevresinde değil, dünyanın herhangi bir yerinde gerçekleşen çevre bozulmalarına karşı da duyarlı olabilmektedirler.

O yüzden, barış; bencil, dar ve kısa süreli yaklaşımlarımızın bütünsel, evrensel ve etiksel bir seviyeye dönüştürülmesi için, insan zihninin evrimine ihtiyaç duyar. İnsan yerleşimlerdeki toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak barış, *insanın insanlaşmasıyla* mümkündür. İnsanlaşma ise, inancın vicdana aşılması ve kimliğin akılla oluşturulmasıyla sağlanır. İnsanın doğayla barışı yine kendine bağlıdır. Çevresiyle barışık olmayanlar, dünyanın değişik coğrafyalarında yaşasalar bile çevrelerine sahip çıkmayan, duyarsız kişilerdir. Barışa doğru savaşında insan kendisine karşı galip gelirse, bu barışı ve huzuru yaşayabileceği çevreyi bulabilecektir. Çevreye barış içinde davranmak, kamu düzeninin korunmasına; tarihsel ve kültürel değerleri geliştirmeye katkı sağlayacaktır. Bu tür bir barış ortamı, demokrasi, haklar ve çevre standartları sisteminin sürdürülebilir kılınmasına hizmet eder. Bireyi, toplumu ve çevreyi hedef alan her türlü şiddetin son bulduğu koşulların oluşmasıyla gerçekleşir. Küresel birbirine bağlılık ve birlik içerisinde, farklılıkları bir zayıflık kaynağı değil; tam tersi güç kaynağı olarak görmeye ve aslında, hepimizin dünya gezegeninde birer “dünyalı” olduğumuzu idrak ederek, evreni kapsayan bir bakış açısına sahip olmaya dayanır.

Evrensel çevre barışı, insanlığın ortak bayrağıdır. Evrensel bir barış anlayışı, bireyin toplumsal, siyasal, ekonomik, ekolojik çevresiyle uyum içinde yaşamasının gereklerini düzenler. Küresel barışı, ekonomik adaleti ve gezegenin sağlığını güçlendirmek için, sosyal uyum ve ekolojik dengeyi sağlamada dünya üzerinde insanlar kişisel sorumluluk taşırlar. Barış için; hoşgörü, her türe, cinsiyete ve varlığa saygı, ırklar ve dinler arası anlayış gerekir. Yapılması gereken, bugünün ve geleceğin tarihini barışseverlik duyguları üzerine oturtmaktır. Bu yolda, zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasındaki ilişkilerde, bencilliğin ve sömürünün yerine dayanışmayı koymanın önemli katkısı olur. Ancak çevre barışını korumak kadar sürdürülebilir kılmak gerektiği de unutmamalıdır. Barış gerçek anlamda sürdürülebilir ve her türün, canlılığın ihtiyacının karşılanabildiği bir dünyaya gereksinim duyar. Yeni bir dünya düzeni; insan hakları, eko-ekonomi ve çevre sorumluluğunun gelişmesi üzerine kurulursa ve ekolojik düşünce, çevreden ekonomiye, siyasetten kültüre

kadar yaşamın her alanında egemen olursa, çevre sağlığı bir lüks değil, sağlıklı bir yaşamın uzantısı olacaktır.

Sonuç olarak barış ve çevre değerlerini birbirinden ayırmak olanaksızdır. Çevreye etik yaklaşım, etik özneleri, insan dışındaki varlıkları kapsayacak ölçüde genişletmek amacındadır. Canlı ve cansız varlıkların uyum ve denge içinde kalacakları ortak yaşam, etik yaklaşımların temelini oluşturmalıdır. Barış, etik olarak *benden olmayan* ayrımı olmak üzere tüm ayrılıkları dışlayarak, farklılıkların zenginlik olduğunun farkında olmaktır. Daha sağlıklı ve yaşanabilir bir çevre, ancak bu konuda toplumsal katılımın artması ve herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip çıkması ile mümkün olabilir. “Nobel Barış Ödülü”nün, barış ile çevre arasında kurduğu bağlantıyı dikkate almak gerekir. Çünkü çevresel sürdürülebilirlik barışın da altyapısını oluşturur. Barış, en büyük çevre ortamı olan dünyada doğayla barışık olarak yaşayabilmeyi gerektirmektedir. Barışçıl şekilde birlikte var olmayı, Atatürk ve Gandhi’nin sözlerini birleştiren slogan ortaya koymaktadır: “Yurtta sulh, cihanda sulh” için; “Dünya’da görmek istediğiniz değişikliğin kendisi siz olun”.

Kaynakça

- Aldemir, ř. ve Kaypak, ř. (2008). “Eko-Ekonomi Kavramı ve Türkiye için Bölgesel Ölçekli Bir Değerlendirme”, 2. *Ulusal İktisat Kongresi Bildiri Kitabı*, DEÜ, İzmir, 359–380.
- Algan N. (2008). “İklim Etiği”, *Mülkiye* Cilt: XXXII, Sayı:259, 191-203, <http://www.mo.org.tr/belgedocs/ekolojik/iklim-etigi>, 20.07.2012 tarihi itibariyle.
- Altıntaş, H. (2003). “Savaşların Çevresel Boyutu ve Ekosistem Üzerinde Geri Dönüşü Olmayan Etkileri” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 8, 131-153.
- Atreya B.L. (1952). *Moral And Spiritual Foundations of Peace*, International Standart Publications, Banaras 5, India.
- Bookchin, M. (1994). *Özgürlüğün Ekolojisi*, İstanbul:Ayrıntı Yayınları.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, İstanbul:Ayrıntı Yayınları.
- Curi, K. (1996). *Environ-mental Etik*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayını.

- Çevre Bakanlığı (2002). Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi Türkiye Ulusal Raporu, Çevre Bakanlığı Yayını, <http://www.cevre.gov.tr/hukuk/04.2008> tarihi itibariyle.
- Çüçen, A. (2001). “Derin Ekoloji”, <http://dogaokulu.net/notlar/26.2.2010> tarihi itibariyle.
- Elibal, İ. (2007). “Dünyada ve Amerika’da Barış Hareketleri” /<http://www.rehberogretmen.biz>, 20.04.2008 tarihi itibariyle.
- Ertan, K. (1998). “Çevre Etiği”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 31/1, Ankara, 125–139.
- Ertürk, H. (1996). Çevre Bilimlerine Giriş, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayını.
- Görmez, K. (1997). Çevre Sorunları ve Türkiye, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Jardins, Joseph R. (2006). Çevre Etiği, Çev: Ruşen Keleş, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (1996). Çevre Hakkı, Ankara: İmge Yayınları.
- Karabulut, B. (2009). “Küreselleşme Sürecinde Güvenlik Alanında Değişimler: Karadeniz’in Güvenliğini Yeniden Düşünmek”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 23, 1-11.
- Karaca, E. (2007). “Savaş Kirlendir, Barışa Bir Şans Verin,” Çevre Mühendisleri Odası, <http://www.cmo.org.tr>, 20.04.2008 tarihi itibariyle.
- Kaul, I., Grunberg I. and Stern A. (Eds) (1999). Global Public Goods: International Cooperation in the 21st Century, New York.
- Kaul, I., Conceicao, P., le Goulven, K. and Mendoza, R.U. (Eds) (2003). Providing Global Public Goods. New York: Oxford University Press.
- Kaypak Ş. (2008a). “Küresel Çevre Barışının Sağlanmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Yeri, “Çanakkale Kenti Çevre Sorunları Sempozyumu Bildiri Kitabı, 5–6 Haziran 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 167-186.
- Kaypak, Ş. (2008b). “Doğa ile Barış”, Ekolojik Okuryazarlık, *Sürdürülebilir Bir Dünya İçin Amanoslarda Doğa Eğitimi*, Ed; Y. Ergün vd., MKÜ Yayını, Hatay, 343-351.
- Keleş, R. (1993). “21. yüzyılın Eşiğinde Kent ve Çevre”, *Toplum ve Çevre*, I. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Ankara.
- Keleş, R. (2003). “Barışın Güvencesi Tarih ve Çanakkale”, Tarihi Kentler Birliği 2003, www.tarihikentlerbirligi.org/20.04.2008 tarihi itibariyle.

- Keleş, R. ve Hamamcı, C. (1997). Çevrebilim, Ankara:İmge Yayınları.
- Kılıç, S. (2008). Çevre Etiği, Ankara:Orion Yayınları.
- Kongar, E. (2000). “Barış Kùltürü ve Demokrasi”, *Barış Kùltürü Sempozyumu*, 16.10 2000, http://www.kongar.org/makaleler/mak_ba.php.İzmir, 05.10.2008 tarihi itibariyle.
- Madra, Ö. (2007). “Çevresel Sürdürülebilirlik Barışın da Temelini Oluşturur”, Söyleşi: Semra C. Mazlum, 22 Ekim 2007 tarihinde Açık Radyo’da yayınlanmıştır.
- Mahmutoglu, A. (2009). “Kırsal Alanda Çevre Sorunlarına Etik Yaklaşım: Kırsal Çevre Etiği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Mendez, Ruben P. (1999). “Peace as a Global Public Good” *Global Public Goods: International Cooperation in the 21 st Century*, Ed. I. Kaul vd, New York. 382-416.
- Moller, B (2004). Peace as a Global Public Good, Institute for History, International and Social Studies Aalborg University, Development Research Series, W.P. No: 127.
- Naess, A. (1973). “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary” *Inquiry*, Oslo, 16 (1-4), 95–100.
- Nevşehir Belediyesi (2005). “Uluslararası Yerel Yönetimler Barış Konferansı”, 28 Eylül 2005, Nevşehir, <http://www.nevsehir.bel.tr/> 12.04.2008 tarihi itibariyle.
- Özdek, E. Yasemin (1993). Çevre Hakkı, TODAİE Yayını, Ankara.
- Parlak, B. (2004) “Çevre, Ekoloji ve Çevrebilim: Kavramsal Bir Tartışma”, *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. M Marın, U. Yıldırım, İstanbul:Beta Basım.
- Seres, M. (1994). Doğayla Sözleşme, Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul.Yapı Kredi Yayınları.
- şahin, Y. (2004). “Çevre, Yoksulluk ve Adalet”, *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, Editör Mehmet C.Marın, U.Yıldırım, İstanbul:Beta Basım.
- şentürk, H. (2008). “Toplumsal Barış İçin Yerel Siyaset”, *Yerel Siyaset*, Okutan Yayınları, İstanbul, 331-338.
- Taşçı, F. (2009). “Yoksulluęa ve Yoksullara Dönük Ahlak Yaklaşımları”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, İÜ İktisat Fakùltesi, 57. Kitap, İstanbul, s.481–515.

- Tayfun, R. (2008). “Atatürk Uluslararası Barış Ödülü’nün Küresel Barışa Katkısı ve STK’ların Üstlendiği Rol”, *V.Uluslararası STK’lar Kongresi 2008*, Çanakkale.
- Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, (1989). *Ortak Geleceğimiz, BM Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu*, Ankara: TÇSV Yayını.
- Tozar, T. (2007). “İnsan Çevresi Konferansı”, <http://www.genbilim.com/content//34/70/> 12.04.2010 tarihi itibariyle.
- United Nations (2000). <http://www.un.org/Depts/Landmine/UN/>12.07.2010 tarihi itibariyle.
- Ünder, H. (1996). *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Yağanak, E. (2002). *İnsan-Doğa İlişkisinin Etik Açısından İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz B. Elif (2010). “Barış ve Güvenlik: Küresel Kamu Malı Olarak Sunumu ve Finansman Mekanizmaları”, *AÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.10, Sayı:1, 137-158.
- Yiğit, V. (2007). “Çevre Korumada Etik, Düşünsel ve Akılcı Yaklaşımlar” <http://www.yesilufuklar.info/>10.05.2011 tarihi itibariyle.
- <http://ecotopianetwork.wordpress.com/>13.05.2010 tarihi itibariyle.
- <http://www.greenpeace.org/international/>11.07.2010 tarihi itibariyle.
- <http://www.mkgandhi.org/main.htm>, 15.05.2010 tarihi itibariyle
- <http://www.naturalhaber.com/sayfa.asp?sayfaID=1>, “çevresuçü:soykırım” ,12.06.2010
- <http://www.tdk.gov.tr>, 13.05.2010 tarihi itibariyle.
- <http://www.unicankara.org.tr/today/2.html#top>, 19.07.2012 tarihi itibariyle.
- <http://www.yesiller.org/V1/index.php>. 13.05.2010 tarihi itibariyle.